

МАСЛОВА О. О.,аспірант кафедри кримінального права № 1
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.23

ОБСТАНОВКА ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню поняття обстановки вчинення злочину, встановленню умов, які впливають на зміну обстановки, а також аналізу видів обстановки вчинення злочину, що впливають на кваліфікацію злочину.

Ключові слова: обстановка вчинення злочину, об'єктивна сторона складу злочину, факультативна ознака об'єктивної сторони.

Статья посвящена исследованию понятия обстановки совершения преступления, установлению условий, влияющих на изменение обстановки, а также анализу видов обстановки совершения преступления, влияющих на квалификацию преступления.

Ключевые слова: обстановка совершения преступления, объективная сторона состава преступления, факультативный признак объективной стороны.

The article is devoted to research of concept of environment commission of crime, establishment of conditions affecting change of situation, and also analysis of kinds of types of committing a crime affecting qualification of crime.

Key words: situation of committing a crime, objective side of offense, optional feature of objective side.

Вступ. На сьогоднішній день чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК) не містить визначення обстановки вчинення злочину, а лише вказує на окремі її види в диспозиціях конкретних кримінально-правових норм. У кримінально-правовій доктрині відсутня єдність думок із приводу самого визначення обстановки вчинення злочину, видів обстановки та критеріїв її класифікації, а також кримінально-правового значення обстановки вчинення злочину.

Наукове дослідження проблеми розпочалося із середини XIX століття, знайшовши відображення у працях таких вчених, як А.Г. Василяді, О.Ш. Якупова, Г.О. Крігера, В.М. Кудрявцева, М.С. Таганцева, М.І. Панова, Н.Ф. Кузнецової та А.В. Наумова.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження поняття обстановки вчинення злочину, класифікація видів обстановки злочину та кримінально-правове значення обстановки вчинення злочину.

Слід зазначити, що поняття обстановки досліджується різними науками: кримінальним правом, кримінологією, кримінальним процесом і криміналістикою, що свідчить про значущість досліджуваної категорії та наявність в ній ряду неоднорідних властивостей, які становлять самостійний інтерес для кожної з наук. Ми розглядаємо обстановку лише в межах кримінального права.

Результати дослідження. Загальновизнаним вбачається положення про те, що обстановка вчинення злочину є однією з факультативних ознак об'єктивної сторони складу злочину. З точки зору законодавчої техніки обстановка вчинення злочину може відображатись в кримінально-правовій нормі двоюко: 1) безпосередньо вказуватись у статті кримінального закону; 2) не вказуватись, але однозначно витікати з її змісту.

Що стосується визначення поняття обстановки вчинення злочину, то в науці кримінального права єдність думок відсутня. Так, на думку О.Ш. Якупова [1, с. 96], обстановка – це ті конкретні й специфічні об'єктивні умови, в яких вчиняється суспільно небезпечне по-

сягання. Г.О. Крігер [2, с. 121] вважає, що обстановка – одна з умов, що використовується винним для досягнення своєї мети або є таким збігом подій і обставин, які свідчать як про більшу, так і про меншу суспільну небезпеку злочину і злочинця. В.М. Кудрявцев [3, с. 22] характеризує обстановку, як місце, час та інші конкретні умови вчинення злочину, загально-історичну та соціально-політичну обстановку, конкретні умови життя і діяльності.

Професор М.І. Панов [4, с. 9] зазначає що, обстановка, як ознака об'єктивної сторони, або створює умови для вчинення злочину, полегшує і провокує його, або ускладнює, перешкоджає його вчиненню. Тому суб'єкт обирає той чи інший варіант поведінки не довільно, а відповідно до конкретної обстановки, в якій він діє.

Вдалим видається визначення обстановки, яке дав А.Г. Васіліаді [5, с. 14], а саме обстановка це – обмежений простір тимчасовими рамками вчиненого злочину, взаємодія людини, матеріальних предметів, природно-кліматичних та інших факторів, що впливає на ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння і набуває в цьому зв'язку кримінально-правового значення.

Для всебічного визначення обстановки доцільно звернутися до етимологічного тлумачення цього поняття. В юридичній енциклопедії [6, с. 231] обстановка характеризується як певні умови, в яких вчиняється злочин.

Так окремі науковці розкривають поняття обстановки вчинення злочину, виходячи з його етимологічного змісту, а саме через об'єктивні умови або їх сукупність. На думку П.С. Метельського та А.В. Полівцева, обстановка вчинення злочину являє собою «об'єктивні умови, в яких вчиняється злочин» [7, с. 14] або «сукупність об'єктивних умов (обставин), в яких вчиняється злочин» [8, с. 28].

Інші вчені визначають обстановку вчинення злочину як положення, умову кого-небудь, чого-небудь – обставину, за наявності якої в реальній дійсності вчиняється суспільно небезпечне діяння, і як сукупність ознак об'єктивного характеру, які підвищують або знижують рівень суспільної небезпеки злочину, і як одну з умов, яка використовується винним для досягнення своїх цілей, або являє собою збіг обставин і подій, які можуть свідчити про більшу чи меншу суспільну небезпеку злочину або злочинця.

Л.Д. Гаухман [9, с. 16] дає визначення обстановки, як обставин, в яких або за наявності яких вчиняється злочин. На думку І.М. Тяжкової [10, с. 262], обстановка вчинення злочину – це сукупність взаємодіючих обставин, за наявності яких вчиняється злочин. Ту ж сукупність, але вже взаємодіючих факторів (людей, матеріальних предметів, природних та соціальних предметів), в умовах яких відбувається суспільно небезпечне діяння, приймає за обстановку вчинення злочину В.С. Комісаров [11, с. 178].

Наведені позиції науковців із приводу розуміння обстановки вчинення злочину свідчать про те, що обстановка – це системне утворення, що складається з ряду елементів реального світу, у зв'язку з чим обстановка і отримує свою якісну визначеність. Найбільш типовими елементами обстановки є: 1) місце вчинення злочину; 2) час вчинення злочину; 3) людина; 4) матеріальні предмети; 5) природно-кліматичні фактори.

Таким чином, першочергове значення набувають складові структури обстановки, специфічні елементи. В теорії кримінального права по-різному вирішується питання про віднесення місця і часу вчинення злочину до елементів обстановки. Вбачається, що поняття «місце вчинення злочину», «час вчинення злочину» і «обстановка вчинення злочину» тісно взаємопов'язані. У юридичній літературі існує два відносно самостійних підходи до розуміння місця, часу та обстановки вчинення злочину. З позиції першого підходу зазначені обставини розглядаються як певні самостійні ознаки об'єктивної сторони складу злочину. Місце вчинення злочину – це певна територія або інше місце, де вчиняється суспільно небезпечне діяння і настають його суспільно небезпечні наслідки. Для значної кількості злочинів місце вчинення злочину не є ознакою об'єктивної сторони, бо місце часто не визначає ні наявності, ні ступеня суспільної небезпеки. Час вчинення злочину – це певний відрізок (проміжок) часу, протягом якого вчиняється суспільно небезпечне діяння і настають суспільно небезпечні наслідки [12, с. 113–114]. Слід погодитись з А.О. Пінаєвим [13, с. 87], що місце і час законодавець включає в якості ознак в об'єктивну сторону складу злочину в двох випадках: коли та чи інша ознака суттєво збільшує або зменшує суспільну небезпечність злочину, а також коли введення такої ознаки до об'єктивної сторони складу злочину визначає індивідуальність останнього, дозволяючи відмежовувати його від суміжних злочинів. Такий

погляд на співвідношення місця і часу є найбільш поширеним у вітчизняній доктрині кримінального права. Причиною такого розуміння є відсутність на законодавчому рівні будь-якої регламентації обстановки вчинення злочину та її змісту. Правознавці ж просто розмежували місце, час і обстановку вчинення злочину, поставивши їх в перелік ознак, що можуть характеризувати об'єктивну сторону конкретного складу злочину.

Протилежний погляд на співвідношення місця, часу і обстановки вчинення злочину виходить із пріоритету обстановки вчинення злочину над іншими ознаками об'єктивної сторони. Відповідно до даного підходу, обстановка вчинення злочину трактується в широкому розумінні і включає в себе місце, час та інші умови його вчинення. Місце, час і обстановка вчинення злочину являють собою сукупність конкретних умов, в яких вчиняється злочинне діяння (бездіяльність), розвивається об'єктивна сторона і настає злочинний результат.

Видається, що універсальним взаємозв'язком для місця і часу, стосовно їх кримінально-правового значення, саме є обстановка вчинення злочину, яка, крім цих ознак, цілком може включати і деякі інші об'єктивні умови у вигляді особливих, юридичнозначущих обставин, ситуацій і факторів. Не викликає сумніву, що і місце, і час є певними особливостями зовнішніх умов, в яких вчиняється злочин.

Таким чином, обстановка – це сукупність об'єктивних умов і взаємодіючих обставин випадкового, ситуативного характеру, що сприяють вчиненню окремого злочину. Обстановка вчинення злочину може включати в себе такі ознаки, як місце і час.

Свого часу професор М.І. Ковальов зазначив, що і час, і місце – це конкретні компоненти обстановки, які з яких-небудь причин виділяються в самостійні ознаки об'єктивної сторони конкретного складу злочину.

Місце і час вчинення злочину, як ознаки, взаємообумовлюють одна одну і співвідносяться рівним чином як частина з частиною, що загалом, не суперечить доктрині кримінального права. Що стосується співвідношення місця до обстановки і часу, до обстановки вчинення злочину, то головним висновком є положення про стійкий взаємозв'язок між цими кримінально-правовими явищами, пріоритеті останньої та похідних її характеристик місця і часу. Також видається, що загальна обстановка вчинення злочину може розумітися, як кримінально-правова категорія, що включає в себе обставини та ознаки, що належать до об'єктивної сторони злочину або безпосередньо пов'язані з нею, за винятком тих, які мають безпосереднє відношення до складових частин діяння.

Місце і час завжди виступають необхідними компонентами, частиною обстановки, відносяться до її елементів, оскільки обстановка не може бути територіально і тимчасово не визначена. Отже, місце і час вчинення злочину виконують специфічну функцію – є просторово-часовими обмежувачами, властивості яких законодавець виділяє, конкретизує ті чи інші матеріальні, кримінально-правові явища, в тому числі і обстановку вчинення злочину.

До числа інших елементів обстановки вчинення злочину, з точки зору їх типовості, для більшості форм конкретної обстановки і ступеня кримінально-правової значущості відносять людей, матеріальні предмети, природно-кліматичні і деякі інші фактори. Разом із тим зазначені елементи носять узагальнений характер, на рівні ж конкретного злочину вони своє кримінально-правове значення можуть проявляти різним чином. Так, соціальні властивості людини в кримінальному праві набувають значення, в першу чергу, в залежності від того, ким вона є в процесі злочинного посягання – об'єктом або суб'єктом, очевидцем злочину або сторонньою особою.

Людський елемент обстановки вчинення злочину утворюється особами, які в процесі злочинного посягання мають можливість займати різне становище, і свою визначеність у зв'язку з цим отримують з моменту початку вчинення злочину.

Матеріальні предмети завжди присутні в обстановці, і представлені вони в ній численно. Завдання полягає в тому, щоб з числа матеріальних предметів, що входять в обстановку вчинення злочину, виділити тільки такі, які самостійно або в поєднанні з іншими її елементами надають їй якісну своєрідність, а через неї набувають кримінально-правового значення.

Природно-кліматичні фактори, як елементи обстановки вчинення злочину, характеризуються, перш за все, впливом стихійних сил природи. До них відносять землетруси, повені, пожежі, сильні морози, спеку, дощ, туман.

Як уже зазначалося, обстановка вчинення злочину, зазвичай, формується з декількох у кримінально-правовому відношенні значущих елементів, однак становлення її кримінально-правових властивостей і зовнішніх форм залежить від їх кількісних і якісних характеристик, а також від ступеня впливу відповідних елементів на формування властивостей обстановки.

Проте, з огляду кримінального права, першочергове значення має встановлення в конкретній обстановці головного її елемента, який значною мірою визначає сутність та зміст обстановки, оскільки лише її істотні властивості здатні впливати на злочинність діяння. Відповідно до головного елемента відбувається формування й інших конкретних елементів обстановки. У тих випадках, наприклад, коли обстановка утворюється головним чином за рахунок людського елемента, мову треба вести про публічну обстановку вчинення злочину. На основі головного елемента в кримінальному законі визначаються і деякі інші види обстановки. До таких, зокрема, ми відносимо декілька видів обстановки, обумовлених військовими факторами (воєнний час, бойова обстановка, район бойових дій, бій).

Підбиваючи підсумки сказаному, обстановку вчинення злочину як кримінально-правову категорію можна визначити, як систему взаємодіючих умов, в яких вчиняється злочинне посягання, елементів реального світу (людини, матеріальних предметів, природно-кліматичних та інших факторів), кількісні та якісні характеристики яких визначають її основні властивості і зовнішню форму, що впливають на характер і ступінь суспільної небезпеки злочину та ступінь суспільної небезпеки особи, яка його вчинила.

Характеризуючи обстановку вчинення злочину як єдине поняття, не слід випускати з уваги можливість різноманіття проявів однієї і тієї ж ознаки. Ф. Сюдюков та А.Г. Василяді [14, с. 26] правильно з цього приводу зауважують: «кількісний склад обстановки, а також її якісний стан в конкретних випадках можуть бути різними, тому зовнішня форма вираження і характер обстановки також можуть бути найрізноманітнішими». Факти різноманіття спонукають до пошуку найбільш істотних рис схожості та відмінностей, що в свою чергу, обумовлює необхідність побудови класифікації видів обстановки вчинення злочину. Науці кримінального права відомі різні класифікації обстановки вчинення злочину, проведені за різними класифікаційними критеріями, зокрема:

за способом закріплення обстановки в ознаках складу злочину:

- обов'язкова ознака;
- факультативна ознака.

За способом вираження в диспозиції норми КК:

- прямо вказана обстановка злочину (або текстуально закріплена в законі);
- не зазначена в диспозиції норми КК (латентна) обстановка.

За ступенем конкретизації:

- конкретизована обстановка;
- не конкретизована обстановка.

За впливом обстановки на підстави кримінальної відповідальності з урахуванням спрямованості впливу:

- криміналізуюча обстановка;
- декриміналізуюча обстановка.

За впливом на об'єм відповідальності:

- обстановка, що збільшує об'єм відповідальності:

- а) збільшує покарання в межах відповідної санкції статті КК;
- б) обстановка, що вже врахована законодавцем у кваліфікуючому складі злочину.

– обстановка, що зменшує об'єм відповідальності:

- а) звільняє від кримінальної відповідальності і покарання;
- б) пом'якшує покарання.

Вивчення обстановки вчинення конкретного злочину має значення для повної і всебічної оцінки ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину. Встановлення умов, що сприяли вчиненню злочину та інших обставин, які у своїй сукупності впливають на вирішення питання про те, чи підлягає особа кримінальній відповідальності. Обстановка вчинення злочину безпосередньо впливає на наявність та ступінь суспільної небезпечності діяння. Обстановка вчинення злочину, як і будь-яка інша факультативна ознака об'єктивної сторони, може відігравати потрібну роль, а саме: 1) бути обов'язковою ознакою об'єктивної сторони; 2) пом'якшувати та 3) обтяжувати кримінальну відповідальність.

Таким чином, обстановка, як кримінально-правова категорія, є об'ємною і неоднорідною. Саме тому обстановку слід досліджувати в двох аспектах: в широкому – як кримінально-правову категорію, і вузькому – як факультативну ознаку об'єктивної сторони.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновки про те, що:

1. Обстановка вчинення злочину є системним утворенням (сукупністю комплексів), складається в результаті взаємодії елементів реального світу, людини, матеріальних предметів, природно-кліматичних та інших факторів, кількісні та якісні характеристики яких визначають її основні властивості і зовнішню форму.

2. Обстановка вчинення злочину різним чином закріплена в нормах кримінального закону. В одних випадках вона прямо вказується в кримінально-правовій нормі в узагальненій або конкретизованій формі, в інших випадках може тільки матися на увазі.

3. Обстановка вчинення суспільно небезпечного діяння значною мірою може впливати на його суспільну небезпечність, від чого може залежати визнання діяння злочинним.

4. Обстановка вчинення злочину може впливати на кваліфікацію діяння, перетворюючи його в кваліфікований злочин того ж виду, або в злочин з пом'якшуючими обставинами.

Список використаних джерел:

1. Якупов А.Ш. Объективная сторона преступления // Уголовное право СССР. – К.: Вища шк., 1984. – 383 с.
2. Кригер Г.А. Объективная сторона преступления // Советское уголовное право. – М.: МГУ, 1988. – 367 с.
3. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М.: МГУ, 1960. – 420 с.
4. Панов Н.И. Основные проблемы способа совершения преступления в советском уголовном праве: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / ХЮрИ. – Х., 1987. – 36 с.
5. Василиади А.Г. Обстановка совершения преступления и ее уголовно- правовое значение: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – М., 1988. – 24 с.
6. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 2002. – Т. 4: Н-П. – 720 с.
7. Метельский П.С. Состав преступления: Лекция. – Новосибирск: СибУПК, 2000. – с. 14.
8. Поливцев А.В., Соловьев А.Н. Состав преступления: структура и характеристика элементов: Уч. пособие. – Краснодар: Краснодарский юридический институт МВД России, 2000. – с. 28.
9. Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория практика. – М.: АО «Центр ЮрИнформ», 2001. – с. 16.
10. Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. – с. 262.
11. Российское уголовное право. В 2 т. – Т. 1. Общая часть / Под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога. – М.: ИНФРА-М, 2003. – с. 178.
12. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для юрид. вузів і фак. / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Х.: Право, 1997. – 368 с.
13. Пинаев А.А. Курс лекций по общей части уголовного права [Текст] / А.А. Пинаев. – Кн. 1: О преступлении. – Харьков: Харьковск. Юридический ун., 2001. – 289 с.
14. Сяндюков Ф., Василиади А.Г. Учет обстановки совершения преступления // Советская юстиция. – 1988. – № 22. – С. 24–28.

